

Katarina Bugarčić

MOTIV SMRTI U PRIPOVETKAMA BORISAVA STANKOVIĆA

„Smrt je u suštini jedina tema pesnika.”¹

Smrt zasigurno nije jedina, ali jeste vrlo bitna tema Stankovićevih pripovedaka. Motiv smrti često se javlja i bitno utiče na kompoziciju više njegovih pripovedaka.

Sedam Stankovićevih pripovedaka biće uzeto kao građa u okviru koje ćemo pokušati da pomenutim motivom uočimo, objasnimo njegovu funkciju i povezanost sa drugim relevantnim motivima. Smrt, kao jedan od obreda prelaska, u nekim pripovetkama biće posmatrana u odnosu na inicijaciju koja se odigrava u vreme puberteta, ali i u odnosu na ženidbu, koja takođe predstavlja prelaz iz jednog društvenog statusa u drugi. Naime, i ovi obredi prelaska sadrže u sebi specifičan oblik privremenog umiranja – jedinka umire u jednom društvenom statusu da bi se ponovo rodila u drugom. Smrt je utoliko složenija što se, kako Mirča Elijade kaže, „ne radi samo o ‘prirodnoj pojavi’ (napuštanju tela od strane života ili duše), već o promeni istovremeno ontološkog i društvenog režima: počivši treba da se suoči sa izvesnim iskušenjima koja se tiču njegove sopstvene zagrobne sudbine, ali on takođe treba i mora da bude priznat od strane zajednice mrtvih i prihvачen med' njih”.²

Proučavanje motiva smrti u okviru celokupnog Stankovićevog dela, ili svih njegovih pripovedaka, prevazilazi obim i ambicije ovog rada, tako da će u obzir biti uzete sledeće pripovetke: *Naš Božić*, *Tetka Zlata*, *Pokojnikova žena*, *Oni*, *Baba Stana*, *Naza* i *Stanoja*. Pri tome biće skrenuta pažnja na one elemente koji su im zajednički i na ono što predstavlja osobenost svake od njih. Razmišljajući o motivu smrti otvara se istovremeno mogućnost da se uoče elementi tradicionalnog u Stankovićevoj prozi, ali i da se otkrije ono što ga približava modernim autorima.

Pripovetke *Naš Božić*, *Pokojnikova žena* i *Tetka Zlata* mogu se posmatrati kao zasebna grupa. Sličnost između njih ogleda se prvenstveno na tematskom planu. Sve tri pripovetke indirektno su povezane sa motivom smrti. Junakinje ovih priča su udovice koje samostalno moraju da brinu o još uvek nestasalim sinovima. Smrt njihovih muževa ovim trima ženama u potpunosti određuje život i utiče na njihove postupke, emocionalna i psihička stanja.

Dok su pripovetke *Pokojnikova žena* i *Tetka Zlata* ispričane u trećem licu, dotle se u pripovetci *Naš Božić* uočava specifična pozicija deteta pripovedača, što donosi preciznu opservaciju, ali i neku vrstu naivnosti i odsustvo tumačenja događaja.

¹ Vladan Desnica, *Proljeća Ivana Galeba*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997, str. 86.

² Mirča Elijade, *Sveto i profano*, Alnari, Tabernakl, Beograd, Laćarak, 2004, str. 131.

Radnja ove pripovetke odvija se u praznično, sveto vreme – u vreme Božića. Način na koji doživljavaju praznik Stankovićeve junake jasno određuje kao pripadnike tradicionalne zajednice. Ne samo da je opisan Božić, već i vreme pre praznika kada se obavlja ritualno čišćenje kuće i pripremanje obilate trpeze. Iako je i u ovoj udovičkoj kući sve pripremljeno za praznik, iako je uprkos lošem materijalnom stanju vidljivo praznično obilje i presipanje, ipak se praznik ne provodi tako veselo kao kod drugih.

„Ali uzalud kad nikog nema da ga ugostimo i dočekamo. Što je dolazio, to došlo izjutra, na rakiju, kao da nas štede, jer znaju da nemamo, ... A mi ne bismo štedeli. Kako bih ja njih dvorio, gostio slušao ih i, najviše, pojio, samo da oni nama dođu, da nas ne štede nego da smo i mi kao svi!“³

Motiv smrti prisutan je na posredan način, i to kao smrt domaćina, glave porodice koji za sobom ostavlja sina, još uvek dečaka nespremnog da preuzme vođenje kuće.

Majka sinu pravi novo odelo za praznik. Motiv odeće nije nebitan. U svim pripovetkama postiže se upečatljiva karakterizacija likova putem odeće koju nose. Pripremanje i oblačenje novog odela povezano je sa procesom inicijacije i promenom društvenog položaja junaka koji ga nosi. U pripoveci *Naš Božić* majka sinu pravi odelo koje mu je veliko, opasuje ga očevim pojasom, stavlja mu očev sat. Ta fizička promena dečakova sa sobom nosi i onu suštinsku. Njega majka naziva „domaćine moj“⁴ i time kao da želi da ubrza dečakovo odrastanje i stupanje u svet odraslih. Dečak ide u crkvu na službu, on dočekuje goste. Dolaskom Jovana, pobratima pokojnog domaćina, sa Ciganima sviračima, udovička kuća postaje kao druge. Majka i sin do tada na neki način obeleženi i izdvojeni iz zajednice, postaju uistinu njen deo, i praznik koji se sve više svodi na lični ipak zadržava neke elemente kolektivnog doživljaja.

Smrt muževa bitno određuje i živote junakinja iz druge dve pripovetke – Anice iz *Pokojnikove žene*, i tetka Zlate iz istoimene pripovetke.

U *Tetka Zlati* susrećemo se sa još nekim fenomenima na koje je neophodno skrenuti pažnju kada se govori o motivu smrti. Na prvom mestu to je osećaj krivice zbog smrti drugoga, potom, ideja o samoubistvu i specifičan oblik tanatofobije.

U želji da što više uštedi i svojoj porodici osigura egzistenciju, dok joj je muž odsutan, tetka Zlata ne proslavlja ni krsnu slavu. Ubrzo joj stiže vest o muževu smrti, što ona doživljava kao kaznu zbog kršenja zakona i običaja koji su iznad čoveka i njegovog života. Kod Zlate se razvija trajni osećaj krivice i odgovornosti zbog tuđe smrti, ali i jedan, gotovo patološki, strah ne od sopstvene, već od sinove smrti. Život joj postaje ispunjen bezrazložnom strepnjom da bi i Stojan, njen sin i jedina veza sa pokojnim mužem, mogao umreti. Ona se sa sinom seli na sam kraj varoši, u još uvek nekultivan predeo. Smrt je u ovom slučaju prouzrokovala i kršenje nekih ustaljenih pravila ponašanja u okviru tradicionalne zajednice. U tradicionalnim kulturama još uvek je jasna granica između poslova koje obavljaju muškarci i onih koje rade žene. Ovde je Zlata, iako žensko, ta koja pripitomljava i humanizuje prostor – gradi kuću, oprema je, kopala bunar ali sve to čini sa strahom da je njen trud uzaludan i da će sve postati besmisleno ako neka nesreća zadesi Stojana. Njena strep-

³ Borisav Stanković, *Naš Božić*, u: *Stari dani. Božji ljudi*, Sabrana dela Borisava Stankovića, priredio Živorad Stojković, knjiga prva, Prosveta, Beograd, 1970, str. 150.

⁴ Ibid., str. 142.

nja da neće dočekati da Stojan odraste, čini da se, i kad već više nije dete, odnosi tako prema njemu, obmanjujući sebe da ga na taj način može sačuvati i zaštititi. Obuzeta neizmernim strahom, ona razmišlja kakvi bi bili njeni postupci nakon moguće nesreće. Ona razmišlja o samoubistvu kao načinu izbavljenja iz patnje, ali još više kao o grehu koji bi joj onemogućio da se nakon smrti sastane sa mužem i sinom. Takva razmišljanja i slike stvorene u njenoj uobraziliji, iracionalni strah još više intenziviraju čineći ga nesavladivim.

Promenu u životu junaka ove pripovetke donosi Stojanov odlazak na zanat. I u ovoj pripovetki srećemo motiv nove odeće čije krojenje i oblačenje sugerije promenu društvenog statusa. Stojan stupa u svet odraslih, a Zlata prestaje da bude udovica, menja svoj status i postaje samo majka. Tek tada kao da se oslobođa osećaja krivice i neke vrste duga prema pokojnom mužu. Ona se oslobođa stega – onih koje nameće društvo, ali i onih unutrašnjih koje čovek nameće sam sebi. Nov položaj menja i način na koji poima telesnost. Zlata prestaje da bude žena obučena u tamno odelo, zakopčana do grla koja „kad ide čaršijom nikako ne sme sredinom već samo jednom stranom i to sve uza zid”.⁵ Ona prestaje da se na taj način skriva od tudi pogleda. Novonastali položaj tetka Zlati donosi slobodu u postupcima i kretanju, ali i neku vrstu očišćenja: „Ne samo da je slobodna kao svaka majka i čista, čista od svakoga i svačega!”.⁶

Najneposredniji dodir sa onostranim postignut je u trenutku kada se Zlati priviđa pokojni muž. Noć pred Stojanov odlazak na zanat ona provodi budna i dalje u neverici da će se ono što je dugo iščekivala zaista i desiti. Obraćajući se tom priviđenju, Zlata se oslobođa straha za sinovu sudbinu, ali je i činjenica da je uspela da sačuva sina, istovremeno oslobođa i krivice koju je osećala prema pokojnom mužu.

Dve junakinje, Anicu i tetka Zlatu, povezuje to što imaju isti odnos prema telesnom. One svoju telesnost teže da prikriju, u njoj vide nešto nečisto što treba sakriti. Za Zlatu pisac kaže: „Istina bila je dosta razvijena, jaka, sa četvrtastim belim licem, plavim očima i nežnim ustima navek razvučenim u onaj samo njen, tako topao i predusretljiv osmeh, ali je bila sva kao skrivena. Skrivenih prsiju, skrivenih pleća, ruku, kukova i svega onoga što bi na njoj opominjalo da je žensko.”⁷

Motiv telesnosti javlja se, takođe, na samom početku *Pokojnikove žene* i veoma je bitan za dalje razmišljanje o motivu smrti. S jedne strane je Aničin strah od mogućeg dodira muževog mrtvog, trulog tela, a sa druge Aničino poimanje sopstvene telesnosti. Anica, kao i tetka Zlata, želi svoju telesnost da prikrije smatrujući je nečim nečistim. Ipak, njena putenost se jače ističe kontrasnom slikom – belina njene kože suprotstavlja se crnilu odeće, a bošča crnilu grobljanske zemlje.

„Bošča bi se belela, odudarala od trošne, crne zemlje groba... Crna joj šamija, sa opuštenim krajevima sa strane, sakrila bi belo lice, a na ruci zavrnuo bi se rukav od košulje sa crnim ojama, te bi joj se videla bela, rumena koža od ruke.”⁸

⁵ Borisav Stanković, *Tetka Zlata*, u: *Iz moga kraja*, Dela Borisava Stankovića, priredio Ž. Stojković, knjiga druga, BIGZ, Prosveta, Beograd, 1988, str. 313.

⁶ Ibid., str. 313.

⁷ Ibid., str. 292.

⁸ Borisav Stanković, *Pokojnikova žena*, u: *Stari dani. Božji ljudi*, Sabrana dela Borisava Stankovića, priredio Živorad Stojković, knjiga prva, Prosveta, Beograd, 1970, str. 196-197.

Radnja pripovetke *Pokojnikova žena* data je retrospektivno. Stanković je započinje uvodeći motiv groblja koji će u kompoziciji još nekih pripovedaka imati značajnu ulogu. Stanković svog junaka Mitu, ne uvodi u priču opisujući njegov fizički izgled, već naprotiv, opisujući njegov grob, pri čemu Anica, Mitina žena, kaže „da ga je kao živoga gotovo zaboravila i pamti ga samo po grobu”.⁹

Ovde se susrećemo sa situacijom koja bi današnjeg, modernog čoveka mogla da začudi. Neko ko je mrtav, fizički nepostojeci u velikoj meri, svakodnevno je prisutan u životima onih koji su iza njega ostali. Živi čitav život podređuju pokojniku – njegove se želje i dalje poštaju, priprema se hrana koju je on voleo, nastavlja se sa navikama koje je umrli imao, uopšte čini se sve da se pokojnik ničim ne uvredi. U takvoj zajednici žaljenje nije samo emotivni čin, već i ritualni. Odlaženje na groblje, isprva svakodnevno a potom jednom nedeljno, ispunjavanje je kodeksa ponašanja koje zajednica propisuje, ali u Aničinom slučaju to kasnije prerasta u unutrašnju potrebu, koja praćena plačem i naricanjem, donosi pročišćenje i olakšanje. Plać je ovde više prilika da se u okviru društveno priznatih normi izraze emocije, nezadovoljstvo i usamljenost, nego što je izraz žaljenja za mrtvим. Plać, na neki način, oslobađa i dovodi do preobražaja. Nakon burnog plača koji bi trebalo da iznuri i iscrpi telo, u ovom slučaju dešava se da posle takvog iskustva Aničina telesnost dolazi do punog izražaja, kao i njeni naporci da tu telesnost prikrije.

„Uplakano joj lice zažarilo se, buknulo, a i cela joj snaga nabrekla. Haljine joj tesne. A oseća kako joj se prsa šire, otimaju se iz tesnog količeta, izlaze napolje, vide se... Zato od stida saginje glavu, namiče još više šamiju, da joj se jedva vide oči i usta, koja još ne mogu da se umire od plača, već joj dršču.”¹⁰

Poput tetka Zlate ni Anica ne ide slobodno putem koji vodi od groblja do čaršije i „po kome vrv svet”, već „sve uza zid”.¹¹

Ovde se jasno vidi da Stankovićev junak prostor doživljava kao segmentiran, a ne kao jedinstvenu celinu. U tradicionalnim zajednicama oduvek se pravila distinkcija i prostor se delio na *naš* i *tudi*, na onaj koji pruža zaštitu i onaj preteći, pun opasnosti. Kuća je prvenstveno simbolizovala prostor koji pripada *nama*, to je mesto na kojem bi jedinka trebalo da se oseća sigurno i zaštićeno. U načinu na koji se poima prostor, vidi se Stankovićev iskorak od tradicije ka shvatanjima modernog čoveka. Prostor kuće ovde je predstavljen kao hladan i tuđ, on ne pruža zaštitu već čoveka i tu prati duboko osećanje ugroženosti od sveta. Međutim, ne samo da je prostor neprijateljski i odbojan, već su takvi i ljudi koji Anicu okružuju. Imajući u vidu onu stalnu dvojnost sveta, Aničina braća, muž, majka, umesto da pripadnu onom delu koji se poima kao svoje, postaju *oni, drugi, tuđi*.

Posebna pažnja biće skrenuta na Aničin odnos prema mrtvom mužu, a da bi se to postiglo neophodno je razumeti i odnos među njima dok je Mita bio živ.

Anica muža ne bira sama već to čine njena braća. Aničin i Mitin društveni položaj se razlikuju. Aničina porodica se skoro doselila iz sela i još uvek je nenaviknuta na varoški život. Njena braća su krijumčari, ubice koji često odsustvuju od kuće i kojima kuća služi

⁹ Ibid., str. 196.

¹⁰ Ibid., str. 198.

¹¹ Ibid., str. 199.

kao neko usputno svratište u kojem ništa nije na svom mestu, u kojem je nemoguće ostvariti harmoničan, porodični život. S druge strane, Mita pripada imućnijim zanatlijama, poseduje kuću u čaršiji. Uzevši Anicu za ženu on joj na taj način omogućuje da se izdigne iz sredine iz koje potiče, da zauzme bolji društveni položaj.

„Jer on je bio taj koji se sagao, uzeo je i uveo u svoju kuću i time uveo u neki red... žena ljudi. Dao joj – ne ime, već nešto više, jače, dao joj neku određenost...”¹²

Anica iako ne bira muža po sopstvenoj želji, ipak se ni ne buni zbog udaje, čak isprva veruje da bi ostatak života mogao biti lep.

U okviru pri povetke opisana je svadba i proces inicijacije nakon kojeg Anica prestaje da bude devojka, već dobija status supruge, žene. Međutim, opisujući venčanje, Stanković pokazuje kako obred gubi svoju funkcionalnost. U samom opisu svadbenog obreda naslućuje se buduća nesreća. U arhaičnim zajednicama verovalo se da, ako se želi postići pozitivan rezultat, onda se određene radnje moraju izvršiti u pravo vreme, ali i na pravi način, što ovde izostaje. Obred se ne izvodi na pravi način, ne poštuje se svetost obreda i vremena kada se on izvodi; oni koji u njemu učestvuju ne poštuju pravila po kojima bi trebalo da se ponašaju. Zbog svega toga, umesto da se uspostavi harmonična veza sa zajednicom, ali i sa višim bićem koje bi trebalo da blagoslovi novi brak, vlada nered, haos, inverzija, nešto nedolično.

„A tamo joj i muž bio otiašao, i, na njeno iznenadenje, ne kao mladoženja, da ih dvori, stoji u strani, već kao gost seo međ njih, čak u čelo. ... Zavalili se. Po stolu ispolivano vino, izglođane kosti, rasturen duvan. ... Već svi oni izgledali su jednaki, ravni kao neka noćna braća. To joj je bilo neugodno.”¹³

Nešto kasnije javlja se motiv čišćenja kuće što označava potpunu agregaciju neveste u novi dom i njeno konačno, potpuno napuštanje ranijeg statusa i zauzimanje novog. Međutim, dok se razvija ovaj motiv uočavamo ne tradicionalno, već moderno ponašanje jedinke. Kod Anice se umesto osećaja pripadnosti novoj zajednici javlja želja za bekstvom iz novonastalog položaja. Ona istrčava iz kuće, odlazi do kapije, ali taj granični prostor kao da ograničava i njene unutrašnje porive i deluje osvešćujuće. Anica shvata ograničenost svoje slobode, svoj novi položaj i neminovnost njegovog prihvatanja. Ona je do udaje pripadala braći, po njima su je poznivali.

„A ona, Anica, jedino se po toj svojoj braći i znala. Niko nju nije zvao njenim imenom već 'sestra na Ribinčiki'.”¹⁴

Nakon udaje ne dolazi do individualizacije, već se samo menja onaj po kome se žena prepoznaće i identificuje – sada je to muž.

Anica razvija složen odnos prema mrtvom mužu. Ona oseća čulni strah od mrtvog muža pri čemu ne sme prst da zabode dublje u zemlju na grobu „sve bojeći se kao da ne napipa, dodirne trulo, čovečje telo”.¹⁵

Ona ne čini nikakve izmene u kući, sve čak i najsitnije stvari za svakodnevnu upotrebu zadržava na mestu koje im je pokojnik odredio. S jedne strane, to čini od straha šta

¹² Ibid., str. 222.

¹³ Ibid., str. 209–210.

¹⁴ Ibid., str. 203–204.

¹⁵ Ibid., str. 196.

će sredina reći i da li će njene postupke protumačiti kao rasipništvo, a s druge strane zbog pritisaka koje je sama sebi, iznutra nametnula.

Pokojnik je i dalje svuda prisutan, sve je i dalje njegovo: „Bilo u bašti, kući, svuda, svuda je bio on; sve je bilo njegovo. ... I ma da ga u stvari nije bilo, ma da je već toliko bilo prošlo od njegove smrti, ipak on je morao za nju da bude živ. Naročito za nju, Anicu.“¹⁶ Anicu muževa smrt, na neki način izoluje, izuzima iz zajednice. Zbog društvenih obzira gotovo da je niko ne posećuje, ili ako to čine za svoju dužnost smatraju da sa Anicom samo o pokojniku govore. S vremenom na vreme, stiče se utisak da granica između ovog i onog sveta nije uvek jasna, da pripadnici jednog i drugog sveta menjaju mesta. Na Aničin život i dalje utiče njen pokojni muž, dok ona ponekad izgleda kao neko ko je samo naizgled živ, ili, kako to L. V. Toma označava, kao „živi mrtvac“.¹⁷

„Čak toliko je bila mirna, da je izgledalo kao da je postala nesposobna i da oseća, misli, gotovo kao mrtva. Kao da je s njegovom, muževljevom smrću, i ona svršila svoje. Ništa da više za nju nema.“¹⁸

Anica zauvek ostaje *pokojnikova žena*, jednom uspostavljena veza ni nakon smrti ne može se raskinuti: „On je bio tu, jer ona je bila njegova. Pa i kad je umro, opet je ona i dalje bila njegova“.¹⁹ Pokojnik postaje prepreka ostvarenju Aničine sreće. Osećaj telesne nečistote, uprljanosti koji je vezuje za muža, javlja se kao prepreka zajedničkom životu sa Itom, prema kojem Anica razvija ako ne ljubav, onda neku vrstu simpatije. Ita je drugačiji od Aničine braće, on nije krijumčar ni noćnik, on je više sklon da izrazi neka nežnija osećanja što ga čini različitim od Mite, i zbog toga ne čudi što u Aničinom svetu zauzima posebno, na neki način uzvišeno, idealizovano mesto. Anica na kraju, smatrajući sebe nedovoljno dobrom, čistom, ravnom Iti, odlučuje da se preuda za Nedeljka, siromašnog udovca, ostajući u suštini i dalje pokojnikova žena.

Fenomen živog mrtvaca koji je u *Pokojnikovoj ženi* tek nagovešten, u pripovetkama *Oni* i *Baba Stana* je mnogo više razrađen i može poslužiti kao polazište pri tumačenju ovih pripovedaka.

Uvodeći Mitu u pripovetku *Oni*, Stanković uspeva da nam indirektnim putem, opisujući izgled i odeću svog junaka, sugerše kakva će biti njegova sudbina. Mita je bolestan i kod kuće sedi obučen u novo odelo. Poznat je običaj, zadržan do danas, da se mrtvac sahranjuje u novom odelu. Mita je u ovom slučaju društveno beskoristan, suvišan, na neki način već mrtav čovek kojem ne preostaje ništa drugo nego da u novom odelu, već pripremljen, čeka da nastupi i biološka smrt. Ponašanje njegovih ukućana takođe upućuje na neminovni kraj: „A ovamo i sami, ne znajući zašto, jednako su čistili, spremali kuću kao za nekog gosta. I to strašnog, užasnog gosta“.²⁰ Mitu okružuje i na dohvati ruke su

¹⁶ Ibid., str. 222.

¹⁷ Luj-Vensan Toma, *Antropologija smrti I*, Prosveta, Beograd, 1980, str. 80.

¹⁸ Borisav Stanković, *Pokojnikova žena*, u: *Stari dani. Božji ljudi*, Sabrana dela Borisava Stankovića, priredio Živorad Stojković, knjiga prva, Prosveta, Beograd, 1970, str. 220.

¹⁹ Ibid., str. 223.

²⁰ Borisav Stanković, *Oni*, u: *Stari dani. Božji ljudi*, Sabrana dela Borisava Stankovića, priredio Živorad Stojković, knjiga prva, Prosveta, Beograd, 1970, str. 174.

mu velike količine hrane, mnoge ponude, što pomalo podseća na vreme zadušnica kada se na groblje nosi što više, a sve u želji da se pokojniku ponudi mnogo.

Stanković u ovoj pripoveti otvara značajno pitanje odnosa između bolesti i smrti, prihvatanja, odnosno borbe protiv jedne i druge. Jedan od oblika borbe, mada bezuspešan, bilo bi poricanje bolesti a time i smrti. U ovom slučaju roditelji razvijaju ambivalentan odnos prema bolesnom sinu. S jedne strane je poricanje njegove bolesti, a sa druge, za razliku od tetka Zlate, realno zasnovan strah od smrti. Oni, nemoćni da nešto drugo učine, pokušavaju da ga svojim neprekidnim prisustvom zaštite, odbrane, ali u tome ne uspevaju.

Opisujući sahranu, Stanković ne propušta da navede ni neke običaje koji je prate. On govori o kupanju, oblačenju i čuvanju mrtvaca, o naricanju, nošenju crne odeće, uopšte načinu na koji se izražava žalost. Način na koji se Stankovićevi junaci ponašaju pred samsrtničkim odrom i način na koji poimaju smrt, upućuje nas da u njima vidimo pripadnike tradicionalne zajednice u znatno većoj meri nego moderne.

Tumačeći motiv smrti, može se ponuditi i objašnjenje zašto pripovetka nosi ovakav naziv. Trebalо bi napomenuti da je ovde dodirnuto i bitno antropološko pitanje – odnos čoveka prema smrti drugoga kao i njegov odnos prema sopstvenoj smrti. Čovek bez obzira koliko ga ljudi okuživalo, u trenutku umiranja ipak ostaje potpuno sam, a svi ljudi ma koliku ljubav ili bliskost osećali, za umirućeg postaju pripadnici nečega što on više nije, postaju *oni, drugi*.

Za mnoge Stankovićeve junake zajedničko je to što pripadaju onoj grupi ljudi koju možemo nazvati *bića sa marginе*. Naime, njih karakteriše marginalni društveni položaj, a njihova izdvojenost iz zajednice postaje još očiglednija s obzirom na mesta na kojima žive. Oni ne pripadaju središtu varoši, centru kultivisanog prostora, već njegovoj periferiji. To u najvećoj meri važi za sledeća tri junaka Stankovićevih pripovedaka – baba Stanu, Nazu i Stanoju.

Baba Stana napušta varoš, uređen, humanizovan prostor, i seli se u predgrađe gde postaje pralja. Čitav taj kraj predstavlja nešto nečisto, trulo, to je mesto u kojem se dešavaju zločini i obavlaju mutne radnje, ali istovremeno tu se nalazi stara crkva i put koji čaršiju povezuje sa grobljem. Međutim, groblje kao da nije jasno omeđeno već se širi i zahvata i deo samog naselja.

„Što se dalje išlo ka groblju, sve je bilo raspadnutije, trulije. Jedva se moglo zamisliti, da se može tu živeti. Sve dublje u zemlji. Gotovo bez krova.“²¹

Varoš i njeno predgrađe dati su kao dva potpuno različita i međusobno suprotstavljena sveta, pri čemu svaki od njih ima svoja pravila, svoje stanovnike i do njihovog mešanja dolazi samo u izuzetnim prilikama.

„Dok bi gore, više njih, varoš, čaršija, brujala, dotle bi ovamo bilo mrtvo. Niko se ne viđao da dolazi, prolazi, još manje da ko, iz varoši, silazi ovamo. Ovi opet, kao da nisu smeli gore, u čaršiji ni da se pojave.“

²¹ Borisav Stanković, *Baba Stana*, u: *Iz moga kraja*, Dela Borisava Stankovića, priredio Ž. Stojković, knjiga druga, BIGZ, Prosveta, Beograd, 1988, str. 159.

Do povezivanja i mešanja ova dva sveta dolazi samo u vreme praznika i prilikom nečije sahrane.

„I da nije bilo službe i onih praznika, a naročito sprovoda, opelo mrtvaca, niko ne bi tu sišao...”²²

U ovoj priповечи susrećemo se i sa fenomenom *društvene smrti*.

Naime, baba Stana pripada onoj grupi ljudi koji su postali potencijalni pokojnici, oni su biološki završeni, društveno nekorisni, suvišni ljudi koji vreme najčešće provode u sačinjenju očekujući konačan kraj. Baba Stana nije više sastavni deo zajednice, svi je smatraju već mrtvom i u takvim okolnostima njoj ne preostaje ništa drugo nego da čeka da društvenu zameni konačna, biološka smrt. Emil Sioran kaže da „svi mi sebe nadživljavamo, a umiremo jedino da bismo obavili jednu uzaludnu formalnost”.²³ To bismo mogli da kažemo i za baba Stanu i da je, kao i neke druge Stankovićeve junake, svrstamo u kategoriju živih mrtvaca.

„Dugo, po čitavih meseci ne bi se vidala. Dok ne nastupi ono što je najgore, najstrašnije: da je živa a mrtva. Svi su bili uvereni, znali su da je mrtva. Uzalud bi se opet pokatkad vidala, izlazila bi na kapiju, videlo se da je živa, ipak svaki je znao da je mrtva. ... Samo se nije znalo kada i u koji je dan umrla.”²⁴

Preokret nastaje kada baba Stana svesna skore i neminovne smrti, želi da, verovatno, poslednji put dokaže svoje prisustvo. Ona kao da oživljava navlačeći na sebe demonsko obliće nekog ko prezire onaj svet. Pri tome pokušava da poslednje trenutke života posveti kako sopstvenom, tako i bludnom, nemoralnom uživanju onih koji iza nje ostaju. S tim u vezi, u kontekstu ove priče pojavljuje se još jedno pitanje koje je bitno za tumačenje motiva smrti, a to je odnos smrti i seksualnosti.

Kada je reč o motivu smrti ne može a da se ne spomene groblje. Topos groblja može poslužiti kao polazišna tačka pri tumačenju priovedaka Naza i Stanoja. Junaci ove dve priповетke imaju mnogo toga zajedničkog, a i kulminacija i najdramatičniji događaji u obe priče povezani su sa ovim toposom.

I Naza i Stanoja pripadaju junacima sa dna društvene lestvice. Naza, takođe udovica, živi u trošnoj kući na samom kraju varoši i jedino vredno što ima je čerka Lenka. Ona, služeći kod bogatog gazde biva osramoćena, i Naza pre prihvata čerkinu smrt, nego trajni osećaj stida. Ona, pokušavajući da osloboди čerku neželenog poroda, ubija i samu Lenku. U ovoj priповечi Stanković skreće pažnju na još jedan bitan fenomen – ubistvo, i to ubistvo sopstvenog deteta. Naza, iako i sama odgovorna za Lenkinu smrt, glavnog krivca vidi u gazda-Arsi, kojem želi da se osveti, ako ne za života, onda nakon Arsine smrti.

Stanoja, nekada imućan bakalin, postaje pijanica i tudji sluga koji nema kuću ni porodicu, već ide od kuće do kuće, većito u tudim pocepanim dronjcima.

Iako se fabula jedne priповetke razlikuje od fabule druge, ipak postoji mesto na kojem se one ukrštaju. I u jednoj i u drugoj opisan je prizor raskopavanja groba. Naza u želji za

²² Ibid., str. 161.

²³ Emil M. Sioran, *Kratak pregled raspadanja*, Matica srpska, Novi Sad, 1972, str. 53.

²⁴ Borisav Stanković, *Baba Stana*, u: *Iz moga kraja*, Dela Borisava Stankovića, priredio Ž. Stojković, knjiga druga, BIGZ, Prosveta, Beograd, 1988, str. 174.

osvetom, u sablasnoj atmosferi noći i groblja, raskopava golim rukama gazda-Arsin grob želeći da njegovo mrtvo telo baci psima.

„Pola ga već otkrila, ušla u njega, došla do sanduka i sva zemljiva, krvava od grebanje, samo grebe prstima i diza, diza zemlju i vabi pse. Kuco, na! Kuco, na!“²⁵

Dok Nazu za pokojnika veže mržnja i želja za osvetom, dotle Stanoju za Katu čiji grob raskopava, vezuje neostvarena ljubav. Dok umrljan grobljanskom zemljom posmatra njene posmrtnе оstatke, on je, u stvari, zagledan u svoj pročerdani, jalov život i pri tome u potpunosti postaje svestan svoje suvišnosti i neostvarenosti.

Imajući u vidu ovih sedam Stankovićevih pripovedaka može se reći da je motiv smrti jedan od najčešće prisutnih motiva u Stankovićevoj prozi. Svi relevantni pojmovi kojima se bave i antropolozi,²⁶ a u vezi su sa fenomenom smrti, pojavljuju se u ovim pripovetkama. Odnos prema sopstvenoj smrti i prema smrti drugoga, strah od smrti, ideja samoubistva, odnos smrti i bolesti kao i smrti i seksualnosti, ideja o zagrobnom životu i odnos prema pokojniku, samo su neke od tema koje su svoje mesto našle i u Stankovićevim pripovetkama. Sve to ukazuje na činjenicu da se pisac motivom smrti nije bavio usputno, već je on postao stalno prisutan predmet Stankovićevog interesovanja.

²⁵ Borisav Stanković, Naza, u: *Iz moga kraja*, Dela Borisava Stankovića, priredio Ž. Stojković, knjiga druga, BIGZ, Prosveta, Beograd, 1988, str. 258.

²⁶ Cf. Luj-Vensan Toma, *Antropologija smrti I, II*, Prosveta, Beograd, 1980.